

Населення міста Острога в другій половині XVI – в першій половині XVII ст.

Острозька волость була однією з найбільших серед волинських володінь князів Острозьких, а завдяки “домоначальному граду” – головним центром їх величезних латифундій. Цьому сприяло вигідне територіальне розташування. Волость була розташована на кордонах Луцького і Кременецького повітів, які були її південною межею. Центр волості знаходився на з’єднанні річок Горинь, Вілія, Збитенка. З “географічним центром” співпадав і адміністративний центр волості – місто Острог з його “пригородом” Межирічем.

За підрахунками М. П. Ковальського в Острозі налічувалося 804 імен міщан, які підлягали оподаткуванню. Якщо вважати, що сім’я складалася з чотирьох осіб, то населення міста Острога складало 3216 чоловік. А також якщо врахувати, що сім’ї були багатодітними (не менше чотирьох дітей), то у сумі отримуємо 4824 осіб [17; 20].

Інвентарні описи зафіксували наявність в Острозі декількох передмість, які з часом дещо змінюються. Зарванське або Татарське передмістя розташовувалося між татарською вежею та брамою “Плескачєвого мосту” і аж до річища Старої Вілії. Це передмістя межувало з іншим, що називалося Заріччя і починалося воно за Зарванською брамою. Поряд з ним існувало ще одне передмістя – Залужжя. З південно – західного боку замку знаходилося чи не найбільше в Острозі передмістя – Загороддя, що починалося від долини, яка простягалася від “брами Луцької” по лівій стороні під “парканом”, що являв собою дерев’яний частокіл і поза замком вниз за ставом. Загороддя доходило до “Загородських воріт”, до Бельмажу, що в ті часи було селом, Хорнощі і самого Межиріччя. Крім перерахованих вище передмість існували інші: Завалля, Губина Воля, Суха Воля, Мокра Воля та Застав’є [11; 9-21].

Найбільш заселеними були Заріччя, де вказано 98 імен міщан, на Зарванському передмісті – 87, вздовж міської стіни – 83, на Заваллі – 79. Як свідчить аналіз імен міщан та їх прізвищ, абсолютна їхня більшість складало українське населення [17; 19].

Про якісні демографічні зрушення для Острожчини можна оцінювати, починаючи з кінця 70-х рр. XVI століття. За час з 1577 до 1583 рр. кількість населення зменшилась (а, можливо, не потрапила в повному обсязі до поборових реєстрів). Але за тарифом подимного 1629 року ситуація значно покращилася [7; 141].

На кінець XVI ст. Острог був одним з найбільших міст тогочасної України. В ньому проживало близько 7 тисяч чоловік. Як вказує В. Грицюк, типове тогочасне місто нараховувало 2-3 тисячі чол. Найбільш чисельними містами того періоду були Львів (18 тис.), Київ (15 тис.), Біла Церква та Кам'янець (по 10 тис.) [8; 54]. При цьому потрібно зазначити, що населення міста Острога дуже швидко зростало. Лише з середини XVI ст. до середини XVII ст. кількість населення збільшилася вдвічі – від 5 тис. до 10 тис. [8; 54-55].

Місто притягувало до себе селян, які втікали від своїх власників. Існує згадка про те, що в 1600 році до Острога з Гудчого Броду, власником якого був шляхтич Гневош Гуревич – Дрозденський, утекло кілька селян. У 1610 р. з села Вагина утекли до Острога три родини селян з майном. Населення міста поповнювалося не лише селянами, зокрема у 1583 р. в Острозі оселилося кілька міщан з Дубровиці, а в 1630 р. – мешканці Ляхівців [9; 32-36].

Досить різноманітним був національний склад міста. Половину всього населення становили українці, причому в процентному відношенню їх кількість, хоча і повільно, але неухильно зменшувалася. Зростав відсоток поляків і становив 28 % від усього населення міста. 17 % від загальної кількості населення міста становили євреї, і займалися вони, як правило, торгівельною діяльністю [8;54.]. На поч. XVI ст. Острог заселили татари: спочатку – як полонені, а згодом – як воїни замкового війська. Їхня кількість за століття зростала з декількох десятків до 3 сотень чоловік. Серед інших національних груп Острога того періоду були вірмени, греки, росіяни, турки, серби, волохи, цигани, але їхня чисельність була незначною [8; 55-56].

Єврейська община міста Острога виникла в першій половині XIV століття і являла собою одну з найдавніших на території України. Євреї прибули в місто на запрошення кн. Острозьких з метою розвитку різних ремесел та торгівлі. Загалом близько 4000 євреїв було зайнято в виробництві горілки, пива, меду [21;117-118].

У руках євреїв були зосереджені значні кошти. В документах євреї фігурували як орендарі млинів, корчем, шинків. Існують також відомості, що євреї Зелман та Борох орендували на три роки у князя Яхима Корецького село Черницю “зо всіма пожитками” (1598 р.) [9; 33]. У цьому ж році вони орендували місто Ярунь. Також євреї виступали як лихварі. Яцко Давидович та Фраїм Докторович дали у борг для шляхтича Борецького 6000 золотих. Гершин Афраїлович та Яцко Давидович стали кредиторами вище згаданого шляхтича. Князь С. Корецький став боржником єврея Абрама Бубки, заборгувавши йому 1500 золотих [9; 34].

У 1648 році в Острозі під керівництвом Кривоноса та Колодки було вбито багато євреїв. Вони були кинуті в три колодязі біля синагоги. Загалом в Острозі живих залишилося лише 3 євреї та 5 уцілілих будинків.

Розбивши татар під Слущком в 1508 і Вишівцем в 1512 роках, князь Костянтин Іванович забрав їх у ясир і поселив під Острогом, в передмісті, названим Зарванським, а згодом – Татарським. Князь надав їм свободу та забезпечив їм релігійне визнання. Князь Василь – Костянтин допоміг збудувати татарам мечеть, яка діяла аж до XVIII ст. і припинила свою діяльність лише після повного переселення татар з Острога [21; 121-122].

Спочатку татари, отримавши житло і землю, повинні були охороняти кордони князівських володінь, де вкаже староста. Також татари займалися крамарством, хліборобством. Платили для князя не значний податок. Татари мали першими зустрічати напади ворогів, не чекаючи допомоги від князя. Деякі татари посідали високе становище серед князівського почту.

Поруч польської юрисдикції існувала значна грецька колонія, яка у 1648-1654 роках одержала привілей від гетьмана Богдана Хмельницького. Оселі греків виразної національної архітектури стояли вздовж вулиці Грецької, яка згодом отримала назву Староєврейської.

В XVI – першій половині XVII століття місто Острог було значним ремісничим центром на території Великої Волині. Про це збереглися численні свідчення у документальних джерелах – у волинських гродських книгах, актах Литовської та Волинських метрик, тобто офіційних документах того часу, що мали юридичну вагу. Завдяки цим свідченням можна судити про працюючий склад населення міста Острога. Більша частина острозьких міщан була зайнята ремісничою діяльністю, менша – торгівельною.

Згідно з поборовим реєстром 1577 року, в місті працювало 129 ремісників, з них 28 були підмайстрами. Ця цифра подана сумарною, тому на допомогу приходять поборовий реєстр 1576 року, в якому зазначено не лише кількість ремісників, але і їх імена та фах, що дає можливість визначити більш точне число працюючого населення міста. У даному реєстрі згадуються ремісники 24 спеціальностей. Найбільше було шевців (21), слюсарів (15), кравців (12), римарів (9), сагайдачників та столярів (по 6). Цей реєстр також не можна вважати найповнішим, адже не можливо припустити, що на таке велике місто існує згадка лише про одного гончара. Також у вище згаданому реєстрі вказується і кількість підмайстрів: серед 28 осіб шевців названо 6, слюсарів – 4, римарів – 4, столярів – 3, кравців – 2, ковалів – 2, золотарів – 2, по одному сагайдачнику, кушнірові, шаповалу, дуботоккові. В загальній кількості 46 % майстрів мали підмайстрів [9; 34].

До 1635 р. в місті нараховувалося 552 ремісників. Якщо порівнювати кількість ремісників найбільших міст України, то у Львові на поч. XVII ст. нараховувалося близько 3 тисяч осіб, у Кам'янці (1578 р.) – 391 осіб, Луцьк (1577 р.) – 201 особа, Перемишль (1589 р.) – бл. 250 осіб [8; 54].

Більшість ремісників об'єднувалися в цехи, яких налічувалося 16. Були такі різновиди цехів: ковальський, кравецький, гончарський, золотарський, м'ясницький, лимарський, сідлярський, олійницький, скрипальський, шевський, пекарський, дубильний, сукнярський, теслярський, мулярський. Статути цехів не відомі. Вони діяли, як міські, тільки щорічно повинні були надавати фарному костелу в Острозі певну визначену для кожної спілки, кількість воску, яка не переважувала одного каменя. А також вони повинні були щокварталу давати на службу по своїх померлих товаришах і ходити до костелу на службу. Надавали внесок на Різдво, на Пасху. Тих ремісників, які не входили до жодного цеху називали партачами.

З аналізу акту 1603 року, зробленого М. П. Ковальським, видно, що ремісничих цехів було значно більше. Автор наводить дані про кількість ремісників в Острозі станом на 24 жовтня 1635 року, коли був проведений реєстр острозьким бурмістром Ониськом Романовичем “в месте старом Острогу в муре и на Новом месте на Заставю и на Каролине ... справедливое сполне с цехмистами цехов тамошних” [11;12]. В цьому офіційному свідченні бурмістра нараховувалося 32 спеціальності ремісників, які жили на землях, що належали Анні – Алоїзі Ходкевич, а саме – Старе місто, Нове місто, Кароліна. Кількість ремісників перелічувалася за професіями : “пекаров, што хлеб петлюваный пшеничный пекут” – 21, «пекаров, что хлеб разовой пекут” – 79, “дзвонников” – 3, “котлярів” – 2, “мечников” – 11, “ шихтров” – 3, “слюсар” – 1, “ковалів” – 1, “слюсарчиков, што своїх верстатов не мають, за товаришов роблять” – 2, “стельмахов” – 2, “колодий” – 1, “токаров” – 1, “бондаров” – 5, “кушников” – 25, “шевцов, што сафьяном робяť” – 22, “шевцов, што с простых скур робяť” – 123, Резников, которые “быдлобьют” – 15, Резников, што “вепри бьют” – 14, “кгарбаров” (кожум'яків) – 41, “теслюв” – 21, “кганчаров” – 16, “римаров” (лимарів) – 30, шаповалов – 15, “олеяров” – 7, “пивоваров” – 10, “кравцов” – 13, “музыкантов” – 22, “аптыкаров, што не бавят лекарскиими речами, только кореня продают» – 2, “интролигатор (політурник) – 1, “картонник, што стримена малюет” – 1, “седляров” (сідлярів) – 6, “постригачов” (перукарів) – 1, “маляр” – 1, “трагов” (носильник) – 1, “ткачов, которые не сутв цеху” – 2, “балвир” – 1 [11, 13]. За реєстром 1635 року в місті нараховувалося 526 ремісників. Ремісники за землю платили своїми виробами.

Славився Острог своїми малярами. Найраніше відомим є Гринь Іванович з західнобілоруського міста Заблудова. Він переїхав до Острога разом з Іваном Федоровим. В Острозі Гринь Іванович був зайнятий в друкарні для якої робив шрифти. Провівши в місті багато років, міг братися і за пензель [6].

Перелік ремісників міста Острога, складений в 1635 році, не згадує ні одного художника. В ньому фігурує лише «картонник, что стремена малюєт». Документальні джерела свідчать про те, що в першій половині XVII ст. в Острозі працювало щонайменше 6 художників. Щонайменше, бо описи 1603 року дають описи лише про частину жителів міста. Є багато підстав твердити, що у даний період в місто Острог був одним з найбільш значних живописних осередків Волині. Документальні дані про острозьких малярів XVII ст. відображають ту атмосферу культурного піднесення, яку переживало місто на рубежі XVI-XVII ст.

В акті поділу володінь кн. Острозького зазначено імена трьох друкарів, що жили в місті Острозі, це були: “Іван Друкар”, що мешкав на Зарванській вулиці; “Тишко Друкар” – на Заваллі; “Федір Друкар”, мешкав на Заріччі. З друкарством тісно пов’язана така професія, як палітурництво, мистецтво опрацювання книг – як рукописних, так і друкованих. Подібні дані можна прослідкувати в острозьких інвентарях XVI-XVII ст. В одному з актів ревізії Острога, а саме 1654 року вказується “інтролігаторський пляц”, що означає земельну ділянку, яка належала якомусь палітурнику, професійна діяльність якого мала відношення до поширення та збереження книжкових багатств. Згідно з інвентарями “осілости” у жовтні 1635 року була зафіксована досить значна диференціація ремісничих спеціальностей: сідлярі, пивовари, тартичники, муляри; не фіксовані друкарі, хоч є інтролігатор, тобто палітурник, золотарі, годинникарі [12; 130].

Найбільш поширеними ремісничими професіями Острога у володінні кн. Анни-Алоїзи були шевці, які виробляли взуття з простих шкір (1230), пекарі, які випікали “разовий” хліб (79), гарбари (41), кушніри (25), музики “посполиті” (22), стільки ж шевців, що шили сап’янове взуття. Окремі професії були рідкісними і представлені 1-2 ремісниками: токар, кравець, що шив одяг з шовкової тканини, палітурник, циркульник, “картонник”. Всього – 527 ремісників.

До Острога на традиційні ярмарки з’їжджалися купці не лише з українських земель, але і за кордону. З Росії привозили хутряні і шкіряні вироби, ювелірні прикраси, з Польщі та Угорщини – янтар, сукна, солону рибу, з Туреччини та Візантії – прянощі, шовк, оксамит, перли, з Молдавії – вино, мед, тютюн. А водним шляхом з Острога в Західну Європу вивозили збіжжя, дерево, попіл.

Отже, Острог в другій половині XVI – першій половині XVII ст. був містом, в якому концентрувалася значна кількість різноетнічного населення: українців, євреїв, поляків, татар та ін. Практично всі вони створили власні общини, які мали свої органи управління, однак завдяки толерантній політиці князів Острозьких мирно співіснували між собою, принаймні до початку XVII ст. Острог, будучи значним ремісничим осередком з розгалуженою системою різноманітних виробничих професій, в другій половині XVI ст. переживав період піднесення у своєму господарському розвитку.

Література

1. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упор. В. Атаманенко; Редактор Л. Винар. – Острог, 2004. – 384 с.
2. Александрович В. Острозькі золотарі // Зоря комунізму. – 1989. – 21 жовтня.
3. Александрович В. Острозькі малярі початку XVII століття // Зоря комунізму. – 1986. – 15 липня.
4. Атаманенко В. Б. Розвиток міст князів Острозьких в кінці XVI – на початку XVII ст. // Матеріали VII-IX наукових краєзнавчих конференцій «Острог на порозі 900-річчя». 1996-1998 роки. – Острог, 2000. – С. 8-10.
5. Атаманенко В.Б. Волинські інвентарі другої половини XVI ст. як історичне джерело // Наукові записки: Острозька академія. – Острог, 1998. – Т. 1 – Ч. 1 – С. 16-27.
6. Атаманенко В. Б. Острог в адміністративному устрою Волині II пол. XVI ст. // Матеріали VI-ої науково-краєзнавчої конференції “Острог на порозі 900-річчя”. 1995 рік. – Острог, 1995. – С. 8-11.
7. Атаманенко В. Б. Острозька волость у кінці XVI – у першій половині XVII ст. // Осягнення історії. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 137-144.
8. Грицак І. В. Соціально-економічний розвиток Острога в другій половині XVI століття // Матеріали I-III науково-краєзнавчої конференції “Острог на порозі 900-річчя” (1900-1992 рр.) – Частина 1. – Острог, 1992. – С. 54-56.
9. Заяць А. Економічний розвиток Острога в XVI – в першій половині XVII ст. // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Л., 1995. – вип.1. – С. 32-36.
10. Ковальський М.П. Документальні письмові джерела з історії Острога. // Матеріали I-III науково-краєзнавчої конференції “Острог на порозі 900-річчя” (1900-1992 рр.) – Острог, 1992. – С. 92-95.
11. Ковальський М. П. Документальні свідчення 1635 р. про острозьких ремісників // Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог, 1998. – С. 128-130.
12. Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог, 1998.
13. Кондратюк Р. Ю. Татари на Острожчині // Матеріали I науково-краєзнавчої конференції “Острог на порозі 900-річчя”. – [Сокаль], 1993.

14. Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654). – К: Наукова думка, 1975.
15. Острозький краєзнавчий збірник / Ред. група М. Манько, М. Данилюк, О. Гладуненко та інші. – Вип.1. – Острог, 2004.
16. Осягнення історії. Збірник на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999.
17. Новосілецький А. Острог на Волині. Науково-популярний нарис з найдавніших часів до початку XX століття. – Острог, 1999. – 160 с.
18. Равчук Г. Р., Ткач І. О. Острог / Історія міст і сіл Української РСР. В двадцяти шести томах. Рівненська область. – К., 1973. – С. 431-446.
19. Саух П. Князь Василь-Константин Острозький. – Рівне: Волинські обереги, 2002. – 244 с.
20. Ковальський Н. П. Акт раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. Сб. науч. Робот. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 113-137.
21. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. – Kraków; Warszawa, 1913.